

ЕПИСКОПИ НИША ОД IV ДО VI ВЕКА

Апстракт: Аутор рада даје критички осврт на епископе Ниша од IV до VI века са освртом на њихова учешћа на месним и Васељенским саборима, као и верска учења која су подржавали.

Кључне речи: Ниш, епископ, сабор, јерес, храм, Константин, Св. Атанасије, Гауденције, Бонос, боносовци, Маркијан, Далматијус, Парегорије, Јустинијана Прима, Јустинијана Секунда, Новеле, Јустинијан.

Сасвим сигурно је да је хришћанство објављено у Нишу као и у свим другим градовима Горње Мезије, у времену апостола Павла, оснивача многих цркава на Балканском полуострву: солунске, филипљанске, атинске и коринтске. Једино што је непознато је да ли је Ниш тада имао епископију или је био потчињен некој другој? Прва писана сведочанства о епископији Наиској су из средине IV века (пре 343. године). Сигурно је да је много раније основана епископија у Наису, а о датирању њеног оснивања постоје два мишљења. Прво и мање вероватно је да је Константин, пошто је погубио Ликинија 324. године и тако постао једини владар похришћанене Римске империје, у свом родном месту основао епископију.

Мишљење да је Константин желео да означи родно место својом новом вером управо отварањем епископије, са друге стране, има реалну подлогу јер је први хришћански цар тих година одиста подигао велики

број цркава широм свога царства. Такође је било логично подизање епископије у родном граду још из једног разлога.

Цар Константин

Тих година је у провинцији Горња Мезија било изузетно јако многобоштво, док је број хришћанских храмова био сведен на минимум.

И верски и политички епископија би имала своје логично оправдање управо у Наису који је географски био и остао идеалан за контролу кретања нових идеја исток-запад, север-југ. Ипак, највећи недостатак овог мишљења је да није нигде, све до 343. год. забележено постојање епископије у Наису.

Много је прихватљивије мишљење које се заснива на претпоставци да је наиска епископија настала између 325-330. године, између два за хришћанство важна датума: Првог Васељенског сабора (325) и проглашења грчког града Византа за Нови Рим (касније Константинопољ), престоницу Римског царства. На овакво мишљење наводи податак да Првом Васељенском сабору (325) није присуствовао епископ Наиса, док су у време оснивања Константинопоља постојали бројни храмови у родном граду цара Константина.

Прве помене епископије у Наису налазимо шест година после Константинове смрти, 343. године. Из докумената Филипољског сабора одржаног те године сазнајемо да су аријански епископи замерили тадашњем епископу Наиса Гауденцију (Gaudentius) што се не придржава упутстава свога претходника, аријански Киријака (Kiriakus), већ исповеда веру како је установљено на Првом Васељенском сабору¹. Гауденције не само да је исповедао праву веру, већ је на сабору одржаном од новембра 343. године до априла 344. године у Сердици, данашњој Софији, био један од најактивнијих епископа. Захваљујући његовом заузимању епископ Александрије, Атанасије, православни светитељ познатији као Св.

¹ Н. Озимић, *Речник Горње Мезије*, СИИЦ, Ниш 2001, 15-16.

Атанасије Велики, рехабилитован је од лажних оптужби².

По завршеном Сабору Атанасије је, у знак захвалности, пошао у Наис са Гауденцијем где је дочекао Васкрс 344. године и служио литургију³. Овај тренутак је један од светлијих у скоро двехиљадитој историји Ниша, а Гауденције је остао запамћен као један од ретких правоверних епископа Наиса до VI столећа. Након њега Наисом влада духовни мрак. Бонос (Bonosos), епископ Наиса чији потпис налазимо међу присутнима на Сирмијумском сабору 351. године отвориће листу епископа-јеретика који су владали Наисом све до VI века. У историографији је овај нишки епископ врло често погрешно поистовећиван са епископом Сердике, данашње Софије.

Карактеристично за Боноса је да је био један од ватренијих заговорника учења које је било врло блиско тзв. Фотијевој јереси у порицању вечног девичанства Пресвете Богородице. Врло брзо је ово учење добило име по ономе који га је и ширио тако да се крајем IV века срећемо са новим термином—*Боносова јерес*⁴. Иако је Бонос проглашаван за јеретика на локалним саборима у Македонији, Солуну и 391. године у Капуи (Италија), што је потврђено нешто касније на сабору илирских епископа на коме је донета одлука да буде збачен са епископске столице, Боноса ова казна никада није снашла. Он је и поред забране рукополагао свештенике и ђаконе непре-

² Socratis Schollastici, *Historia ecclesiastica*, I, 36; II, 12.

³ А. Јевтић, *Патрологија*, 2, Православље, Београд, 1982., 334-336.

⁴ Р. Поповић, *Рано хришћанство на Балкану пре досељења Словена*, Београд 1995, 103.

стано ширећи своје учење од кога није одступио ни после неколико разговора са Никитом, епископом Реме-сиане (Бела Паланка), каснијим светитељем. Према писмима папе Иноћентија епископу нишком Маркијану (Martianus), видимо да је Бонос 409. године још увек био епископ Ниша, док други документ из 414. године сведочи да је тада још био у животу⁵. Боносова јерес је на простору Горње Мезије узела толико маха да је Јустинијан Велики у 11. Новели изричито наредио: "Епископ (...) нека пак држи напред поменути град и све његове тврђаве и области и цркве, и да може, због недела *боносоваца*, из овога града и земље да их избаци или да их приведе православној вери".⁶ О његовом наследнику Маркијану немамо, поред наведеног писма, ни један други податак.

Након Маркијана на епископској столици Ниша нашао се Далмације (Dalmatius, 448 – 449). О њему знамо једино да је био учесник тзв. "разбојничког" сабора у Ефесу 449. године на коме се осуђује Флавинијанов сабор одржан претходне године, као и сам патријарх Флавинијан.⁷ Међутим, већина епископа из Илирика, међу којима је био и сам Далмације, била је против монофисита. Није нам познато ко је био епископ у време када је Ниш био разрушен скоро до темеља од стране Хуна 441. године, али 448. године, када наилазимо на помен Далмација, кроз Ниш пролази византијски писац Приск. У дипломатској мисији Тео-

досија II, путујући на преговоре са Атилом, Приск је оставио следећи опис једног дела Ниша који нам може бити врло занимљив за даља истраживања. У једном делу он каже: "Кад смо стигли до Ниша, нађосмо град сасвим опустео пошто је до темеља био порушен од непријатеља. У рушевинама храмова били су неки људи који су се ту задржавали због болести. Преноћисмо на чистини, мало подаље од реке, пошто је сав обалски простор био покривен костима оних што су у борби погинули."⁸

Податак који овде Приск наводи, да је у разрушеном граду било храмова у којима су се неки људи задржали због болести, изузетно је важан. Ово сведочанство иде у прилог претпоставци Р. Поповића да је Наис, као епископски центар, имао храм или храмове који су били посвећени локалним хришћанским мученицима, нарочито поштованим у овом граду.⁹ Овоме у прилог говоре и неки извори као што је спис "Похвала светитељима" Светог Виктрикија, епископа данашњег Руана у Француској, у коме он, поред Рима, Константинопоља, Антиохије и Солуна, наводи Ниш као место у коме се чувају мошти страдалих за веру Христову. Иако пише у множини, Св. Виктрикијус именован наводи једино Св. Прокопија чији се култ заштитника жена и деце врло брзо проширио и дуго сачувао у народу.¹⁰ Поред култа Светог Прокопија Ниш је имао своје локалне светитеље што нам доказују и археолошка открића у првој половини XX

⁵ М. Јовић, *Рано хришћанство на Балкану*, Просвета, Ниш 1994, 60.

⁶ Р. Поповић, *Рано хришћанство на Балкану*, 202. Подвукао Н.О.

⁷ Р. Поповић, *Рано хришћанство на Балкану*, 208 – 209.

⁸ *Византијски извори за историју народа Југославије*, I, САН, Београд 1955, 13. Подвукао Н.О.

⁹ Р. Поповић, *Рано хришћанство на Балкану*, 77.

¹⁰ П.В. Гагулић, *Црква Св. Пантелејмона у Нишу*, Смедерево 1963, 5-6.

века. На источном зиду гробнице која је пронађена у насељу Јагодин–мала, а која је датирана у позни IV век, изнад улаза приказан је Христов монограм у венцу од палминог лишћа, док су са његове леве и десне стране представљене две мушке стојеће фигуре (једна држи отворену књигу, а друга благосиља).¹¹ Као пандан овим представама, на западном зиду гробнице приказан је истоветан мотив за који су раније постојале претпоставке да се ради о представама апостола Петра и Павла. У новије време све су аргументованије тврдње да се ради о представама локалних светитеља.¹²

Гробница са фрескама у Јагодин-мали (источни зид)

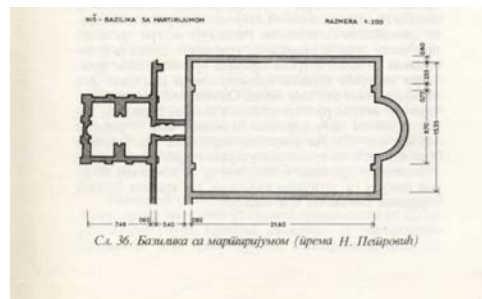
Ова претпоставка је поткрепљена и присуством мученику само неколико стотина метара западније од гробнице за који ћемо само на овом

¹¹ П. Петровић, *Ниш у античко доба*, Градина, Ниш 1976, 75.

¹² Н. Озимић, *Речник Горње Мезије*, 34 - 37; П. Петровић, *Ниш у античко доба*, Градина, Ниш 1976, 75-83; Р. Поповић, *Рано хришћанство*, 77; М. Ракоција, *Културна ризница Ниша*, Просвета, Ниш 2000, 49 - 52.

мест навести да је датиран у III веку.¹³

Археолошка истраживања Ниша и околине у XX веку дала су више него очекиване резултате, дајући нам слику једног јаког економског, вер-

Нацрт мученикума

ског и политичког, снажног центра Горње Мезије. Једини нама познати храмови које је Приск могао видети и описати налазе се на десној обали Нишаве, познатој као Јагодин-мала. Ту је на локалитету "Грчка њива" фебруара 1933. године откривен темељ храма из IV века. Величина овог храма није била мала: сам храм био је дуг 24,35м, широк 10,40м. Улаз у храм био је на западној страни између два мраморна стуба, од којих је остао постамент једнога; размак између њих износио је 3м.

Још већих размера био је храм који је, као и претходни, откопан 1933. године; део који је до тада ископан био је ширине 22м. Према остацима и овај храм је смештен у IV век. Овој групи храмова треба придружити и онај откривен у Малошишту 1882. године који је имао основу већу од манастира Студенице. Неки истраживачи сматрали су да се ради о манастиру у коме су чуване

¹³ М. Ракоција, *Културна ризница Ниша*, 51 – 54.

мошти Св. Прокопија. На жалост, док је у прва два храма пронађено доста предмета који су указивали да се ради о грађевинама из IV века (као новац са ликом цара Константина), овај ћурлински храм није за собом оставио сличне доказе који би сведочили о његовој старости.

Како немамо ниједан други документ који би документовао Далмација или неког другог епископа у другој половини V века када је страдао највећи број градова Горње Мезије под налетом Хуна, тешко је склопити слику свега онога што се дешавало у овом периоду на наведеном географском положају. Зато и не треба да чуди што се са наредним нишким епископом Гајанусом (Gaianus) срећемо тек око 516. године. Он је, након Гауденција, први правоверни епископ Ниша. Познато је да је прихватио и поштовао одлуке IV Халкидонског сабора. Оштро противљење монофизитима довело је до тога да цар Атанасије позове у Константинопољ групу илирских епископа коју су чинили Алкисон из Никопоља у Епиру, Лаврентије из Охрида, Доминије из Сердике (Софија), Евангелос из Пауталије (Ћустендил) и сам Гајанус¹⁴. Том приликом су ови епископи одговарали пред царем Анастасијем и опет поновили неслагање са монофизитским учењем што је за Алкисона и Гајануса било кобно с обзиром да се нису вратили у своја епископска места из Константинопоља. По свој прилици обојица су отровани¹⁵.

Када је 518. године јак земљотрес погодио насеље Улпијану

¹⁴ Р. Поповић, *Рано хришћанство на Балкану*, 79.

¹⁵ Р. Поповић, *Рано хришћанство на Балкану*, 79.

(Ulpiana) у којој је већ увелико био развијен култ Св. Флора и Лавра којима је ту била подигнута и црква, на темељима насеља подигао је Јустинијан Велики другу Јустинијану –Justiniana Secunda¹⁶. Њен први епископ Павле појављује се 553. године на V Васељенском сабору све време једнодушно сарађујући са Пројектусом (Proiectus), епископом Ниша. Новелом од 14. априла 535. године Јустинијан Велики је основао архиепископију у свом родном месту којој су биле потчињене све епископије Илирика (на северу до Ниша, на истоку до Арчера). Новелама 11. и 131. јасно је контитуисана ова црква јединица, њен положај и надлежност.¹⁷

Последњи у низу нишких епископа у периоду којим се бавимо је Пројектус (Proiectus) за којег нам је познато само да је учествовао на V Васељенском сабору у Цариграду 553. године и да је том приликом изразио велику лојалност архиепископу Бененату речима: "Пристајем уз архиепископа Бенената и њему одговарам".¹⁸ Иначе, сам Пројектус није узео активног учешћа у раду сабора, већ је одсео код неког Масенција.¹⁹ Претпоставља се да није смео да се упусти у спор "Три поглавља" јер је то подразумевало и директно супростављање цару Јустинијану.

Сама чињеница да је Ниш, према неким мишљењима, у Константиново време имао између 10 – 20000 становника довољно говори о политичко-економској снази овога

¹⁶ *Византијски извори*, I, 57.

¹⁷ Ф. Баришић, *Досадашњи покушаји убикације града Јустинијана Прима*, Зборник Филозофског факултета, VII-1, Београд 1963, 139.

¹⁸ Р. Поповић, *Рано хришћанство*, 220.

¹⁹ Р. Поповић, *Рано хришћанство*, 220.

центра Горње Мезије. Број храмова подигнутих за време Константина није нам познат, али је највероватније, што је карактеристично за Константинову владавину, био велик.

Сигурно најпознатији је нама данас непознати храм у коме су чуване мошти Светог Прокопија, о чему пише Свети Виктикије Ротмангсијски. На основу досадашњих сазнања постоје три претпоставке о убикацији овог храма:

1. храм Светог Пантелејмона у Нишу²⁰;
2. храм Светог Николе у Нишу²¹;
3. храм из VI века на размеђи села Малошиште и Ћурлине.²²

Треба напоменути да је сам Филарет, иначе бивши старешина манастира у Габровцу, у свом раду изнео уверење да је ова катедрална црква Светог Прокопија била некада седиште Нишке епископије.²³ Ову тврдњу аутор аргументује основаном тврдњом да су раније епископије подизане изван насељених места, по манастирима, из чега извлачи закључак да је "(...) нишка црква Светог Прокопија била не у Нишу, него тамо где је црквина".²⁴

²⁰ П.В. Гагулић, *Храм Светог Пантелејмона*, 5-7.

²¹ Ову претпоставку изнео је М.Ракоција, историчар уметности при Заводу за заштиту споменика Ниш на основу одређених археолошких налаза у порти наведене цркве. Како још увек није објављен рад са овом темом у стручним публикацијама, задовољићемо се овом претпоставком.

²² Филарет, *О црквини ћурлинској*, Весник српске цркве за 1893, Београд, 1893, 220-256; Ђ.Стричевић, *Старинар*, IX-X, 1958 - 1959, 51-65.

²³ Филарет, *О црквини ћурлинској*, 232.

²⁴ Филарет, *О црквини ћурлинској*, 234. Под појмом црквина Филарет мисли на остатке

Уколико би се археолошким утврђивањем у наредним деценијама утврдило да је ова црква заиста била, ако не седиште епископије, а оно храм у коме су се чувале мошти Светог Прокопија, тек онда бисмо били у прилици да назремо величину Нишке епископије којом су владали епископи о којима је било речи у овом раду.

храма који су у време објављивања његовог чланка били видљиви на метар и по изнад земље. Прим. Н.О.